

У публікації розглянуто п'ять давньоруських городищ і одне пізньосередньовічне укріплення, розташовані на правому березі нижньої течії р. Сули.

Експедицією ІА АН УРСР протягом 1979, 1985—1987 рр. вивчалися оборонні споруди на правому березі нижньої течії р. Сули — Зміївий вал та городища. Довжина цього відрізка оборонної лінії — від гирла річки до м. Лубни Полтавської області — 80 км (рис. 1). Залишки Змійового валу збереглися на схилах над заплавою ріки, а городищ — вздовж краю плато на мисах та останцях берегової лінії.

Посульська оборонна лінія, що складалася із Змійового валу та городищ, на початку ХХ ст. була описана В. Г. Ляскоронським¹. 1946—1947 рр. городища обстежувалися Ф. Б. Копиловим², а останнім часом — Ю. Ю. Моргуновим³. Інтерес до пам'яток пояснюється тим, що вони були найважливішою і найкраще укріпленою ділянкою лівобережного кордону Київської Русі з кочовим світом. Ф. Б. Копилов датував городища кінцем XI — початком XII ст.⁴, Ю. Ю. Моргунов також поділяє цю точку зору⁵.

Між м. Лубни і гирлом р. Сули, за даними літературних джерел, на сьогодні відомо 13 давньоруських городищ. З них 3 городища розташовані неподалік гирла р. Сули — 2 поблизу с. Жовнин та одне в районі колишнього с. Воїнська Гребля, затоплені водосховищем Кременчуцької ГЕС. У різний час розкопки проводилися на городищах поблизу с. Воїнська Гребля, неподалік від с. Жовнин (урочище Палянівщина), поблизу с. Кліщинці (хутір Кизивер) і в м. Лубни. Ю. Ю. Моргунов протягом останніх років досліджував городище поблизу с. Мацківці. На всіх зазначених городищах виявлено матеріали кінця X — першої половини XIII ст.⁶ Однак, характер археологічного матеріалу інших пам'яток, що збереглися, лишається нез'ясованим. Нижче наводимо характеристику шести укріплених пунктів (Лукім'я, Тарасівка, Чутівка, Лящівка, два городища в с. Велика Бурімка), археологічні матеріали з яких ще не опубліковані.

Городище в с. Лукім'я Оржицького району Полтавської області являє собою рештки літописного Лукомля⁷. За даними В. Г. Ляскоронського, у західній частині села (урочище Панська гора) над урви-

¹ Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (Змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Тр. XI АС.— М., 1901.— Т. I.— С. 404—459.

² Копилов Ф. Б. Посульська експедиція 1945—1946 рр. // АП УРСР.— К., 1949.— Т. I.— С. 250—253; Копилов Ф. Б. Посульська експедиція // АП УРСР.— К., 1952.— Т. III.— С. 309—311.

³ Моргунов Ю. Ю. Разведки по Суле // АО 1979.— М., 1980.— С. 310; Моргунов Ю. Ю. Работы Посульской разведочной группы // АО 1980.— М., 1981.— С. 287; Моргунов Ю. Ю. Круглые городища Левобережья Днепра // СА.— 1986.— № 2.— С. 110—121.

⁴ Копилов Ф. Б. Посульська експедиція.— С. 310.

⁵ Моргунов Ю. Ю. Круглые городища ... — С. 118—120.

⁶ Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїнь.— К., 1966.— 146 с.; Кілієвич С. Р. Археологічні розкопки біля с. Жовнин // Археологія.— 1965.— Т. XIX.— С. 189—195; Кучера М. П. Давньоруські городища біля хутора Кизивер // Археологія.— 1964.— Т. XVI.— С. 103—114; Кузнецов М. Розвідувальні розкопки в Лубнах // Археологія.— 1948.— Т. 11.— С. 145—151; Сухобоков О. В. Исследования Левобережной славяно-русской экспедиции // АО 1981.— М., 1983.— С. 323; Раппопорт П. А. Археологические заметки о двух русских оборонительных сооружениях XII века // КСИИМК.— 1954.— Вып. 54.— С. 184—186; Моргунов Ю. Ю., Неприна В. И., Супруненко А. Б. Работы в Лубенском районе Полтавской области // АО 1984.— М., 1986.— С. 274, 275; Моргунов Ю. Ю. Раскопки городища летописного г. Снепорода // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Тезисы докладов и сообщений.— Полтава, 1988.— С. 37, 38.

⁷ ПСРЛ.— М.— Л., 1962.— Т. 2.— Стб. 613.

щем р. Сули містилося городище, що складалося із двох укріплених частин. Нині північна його частина знищена забудовою. Південна збереглася на останці розмірами 240×130 м, обмеженому з півночі та півдня балками (рис. 2, 1), в яких були влаштовані рови. За повідомленнями місцевих жителів вал проходив по всьому периметру південного городища. Тепер він зберігся по південному краю і на невеликому відрізьку в північному куті висотою близько 2,5, ширина до 6 м.

Територія городища зайнята під городи, а кілька десятиліть тому використовувалася під забудову. Серед підйомного матеріалу багато речей XVII—XVIII ст.—уламки виробів з гутного скла, глиняного посуду, кахлів, кераміки XI—XIII ст. (рис. 3, 14, 15, 34—36, 49, 50). На місці забудованої північної частини культурний шар майже повністю відсутній. Тут знайдено лише один уламок вінець XII—XIII ст. (рис. 4, 37).

Городище в с. Тарасівці Оржицького району, на мисі між ярами, складається з двох укріплених частин: внутрішньої—дитинця і зовнішньої—окольного граду (рис. 2, 2). Зовнішня його частина зайнята садибами та городами, зі сходу обмежена урвищем над Сулою, а з півдня, заходу і півночі—залишками валу, пошкодженого господарськими роботами. Довжина городища з півночі на південь 230, ширина—180 м. На південному схилі городища збереглися залишки двох валів, які можливо перекривали вхід до балки з боку Сули.

У північно-східному куті укріпленого майданчика розміщується дитинець, який у пізньосередньовічні часи використовувався для виробництва селітри. Його поверхня вкрита ямами та горбами. Якщо не враховувати пізніші пошкодження дитинця, можна відтворити овальний план майданчика (70×50 м) з кільцевим валом та ровом.

Північніше городища, на протилежному кінці яру, збереглися рештки валу довжиною 60, шириною 8—10 і висотою 0,5—0,7 м. Під насипом зруйнованого валу простежується шар попелища з обвугленими залишками поздовжніх і поперечних дубових уламків, ймовірно, від клітей, що згоріли, а також уламками стінок давньоруської кераміки. Даних про цей вал в літературі немає. Можливо північніше дитинця існувала ще одна укріплена частина (130×130 м), обмежена з півночі яром. Тепер вона забудована й інших слідів укріплень тут виявити не вдалося.

З обох боків від городища розташовувалося селище площею 500×150 м. На території городища та селища зібрані численні фрагменти кераміки XI—XIII ст. (рис. 3, 1—4, 16—21, 38—40).

Городище, виявлене на мисоподібному виступі південної околиці с. Чутівка Оржицького району, має округлу форму. По периметру задернованого майданчика (50×55 м) проходить вал, пошкоджений у кількох місцях. Східна частина городища знижується в напрямку до

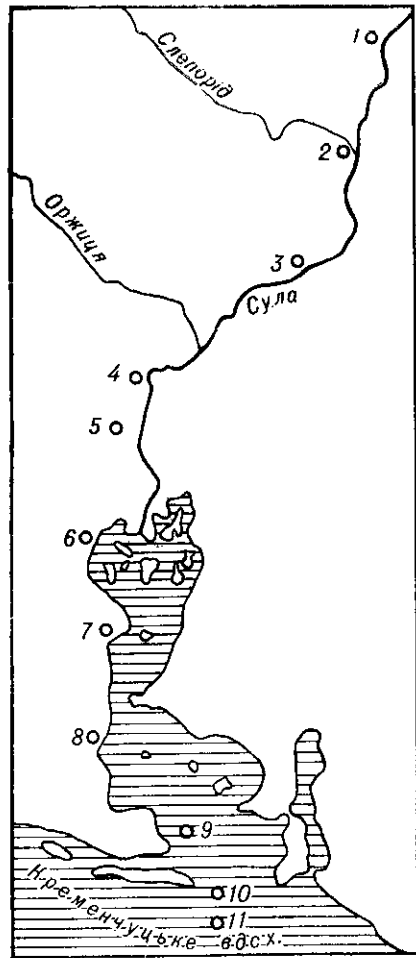

Рис. 1. Карта давньоруських городищ: 1—Лубни, 2—Мацківці, 3—Лукм'я, 4—Тарасівка, 5—Чутівка, 6—Велика Буріка, 7—Ляцівка, 8—Кліщенці (хутір Кизив'єр), 9, 10—Зовнино, 11—Воїнська Гребля.

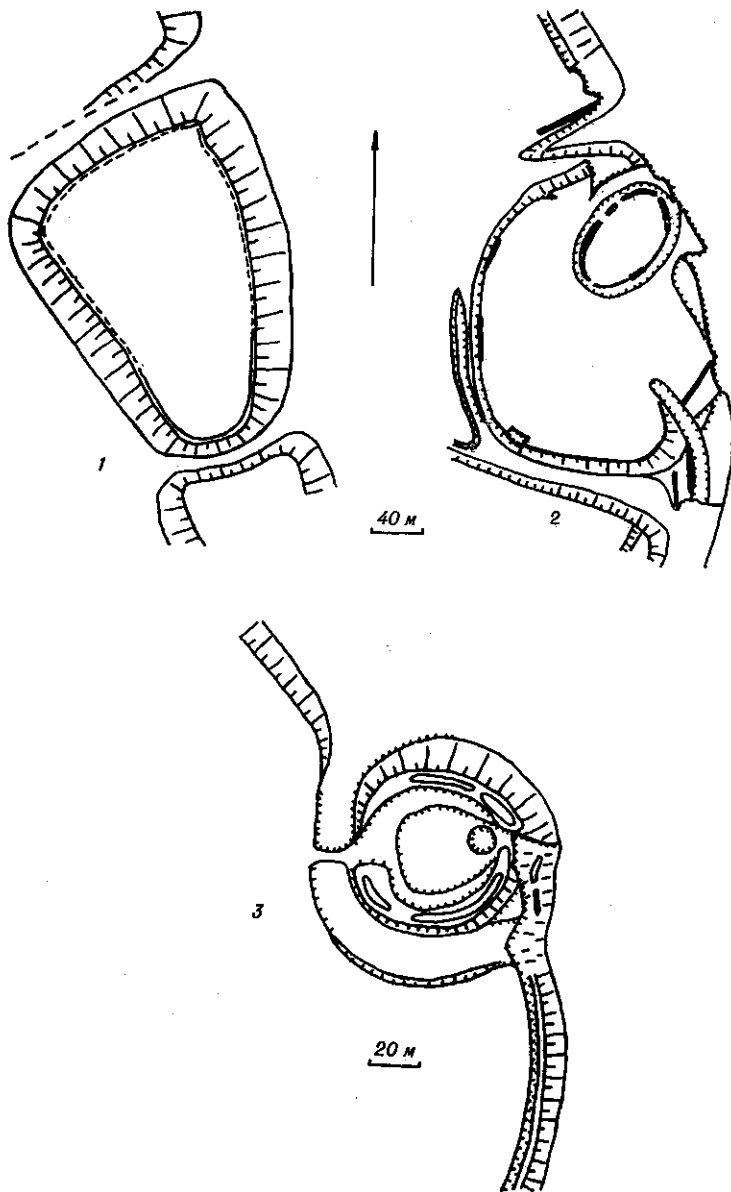

Рис. 2. Плани городищ: 1 — Лукм'я, 2 — Тарасівка, 3 — Чутіака.

заплав Сули. Тут знайдено яму колодязя розмірами 10×12 і глибиною 1 м. З напільного боку городище відокремлене широким (16 м) ровом, а з півночі та сходу обмежене крутими схилами (рис. 2, 3).

На південь від городища по схилу берега проходить ескарп, на якому розташовані вже зруйновані рів та вал. Збереглися рештки ескарпу з валом також на схилі західного краю городища.

1979 р. у результаті шурфування у південній частині майданчика городища знайдено кілька невеличких фрагментів стінок кераміки XI—XIII ст.

На південний захід від укріплення розташоване велике селище довжиною понад 300 м, шириною 150 м. Тут знайдено і залишки кераміки XI—XIII ст. (рис. 3, 7—9, 22—24, 41).

Городище на території парку на південно-східній околиці с. Велика Бурімка Чорнобаївського району Черкаської області в урочищі Городок складається з двох укріплених частин. Воно займає західну частину видовженого останця на краю заплави правого берега Сули (рис. 4, 1).

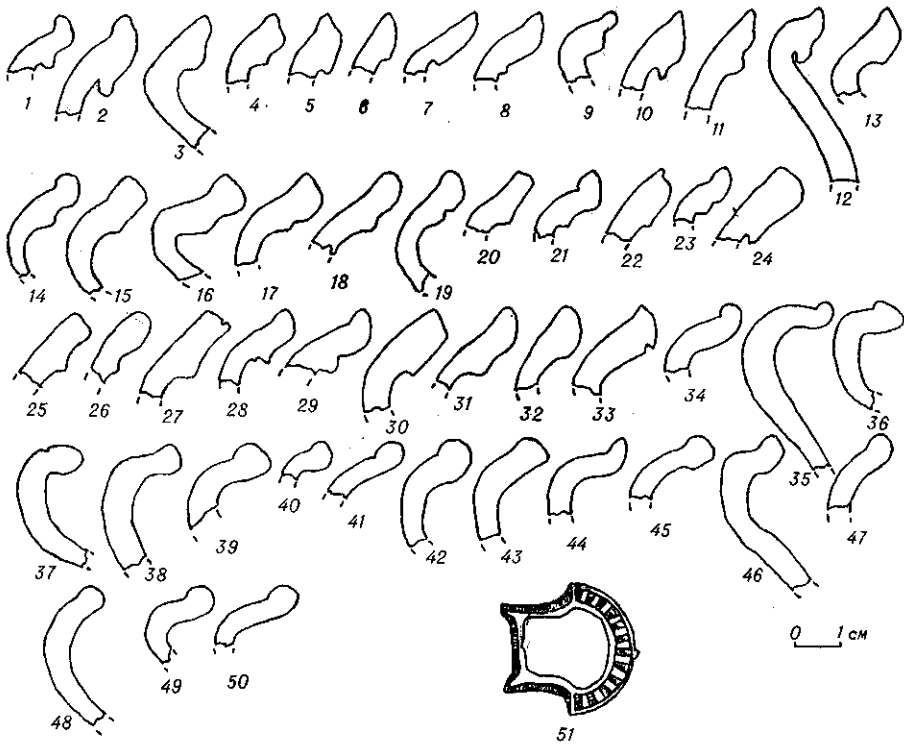

Рис. 3. Профілі вінець горщиків (1–50) і ліроподібна пряжка (51): 1–4, 16–21, 38–40 — Тарасіака, 5, 6, 27–29, 44, 45 — Ляцівка, 7–9, 22–24, 41 — Чутівка, 10–13, 30–33, 46–48 — Кліщенці (хутір Кизивер), 25, 26, 42, 43, 51 — Велика Бурімка (1–3, 10–12, 14–17, 25, 26, 30, 31, 34–38, 42, 43, 48–51 — городища; 4–9, 13, 18–24, 27–29, 32, 33, 39–41, 41–47 — селища).

Деякі дослідники ототожнюють його з літописним містом Римовим. Овальний дитинець городища (50×30 м) з кільцевим валом розташований на вузькому і підвищеному кінці останця. З напільного боку його відокремлює широкий і глибокий рів, що переходить на ескарпований схил і оточує дитинець у вигляді западини на терасоподібному майданчику з валом понад краєм (з південного боку вал не зберігся).

Зі сходу до дитинця прилягає окольний град, також округлий за формою, площею 130×90 м. Він оточений валом і зовнішнім ровом з півночі, сходу і півдня. Широке підвищення, що розсунулося, нагадує вал. Воно помітне у західній частині за 40 м перед дитинцем, хоч рову перед ним немає. Деякі дослідники вважають, що окольний град являв собою самостійне городище з кільцевим валом⁸. На території окольного граду помітні сліди пізніших перекопів, пов'язаних із закладанням парку.

Північний схил останця у верхній частині ескарпований, нижче на схилі зберігся рів з валом, місцями простежуються сліди двох валів (рис. 4, 3). У західній частині ескарп переходить на схил дитинця, а у східній — продовжується за межами городища. На схід від задержаного городища розташоване селище.

У північному шурфі окольного граду знайдено уламки кераміки XII–XIII ст., кілька фрагментів вінець XI ст. і бронзову ліроподібну пряжку (рис. 3, 25, 26, 42, 43, 51). Шурфування на дитинці 1979 р., яке проводив Ю. Ю. Моргунов, виявило в культурному шарі також уламки кераміки XI–XIII ст.⁹

У цьому ж с. Велика Бурімка обстежено городище в урочищі Місто, що розташоване на мисі, за 1,5 км на північ від Городка (рис. 4, 2). Його округло-прямокутний майданчик розмірами 90×90 м оточе-

⁸ Моргунов Ю. Ю. Разведки по Суле ... — С. 310.

⁹ Там же. — С. 310.

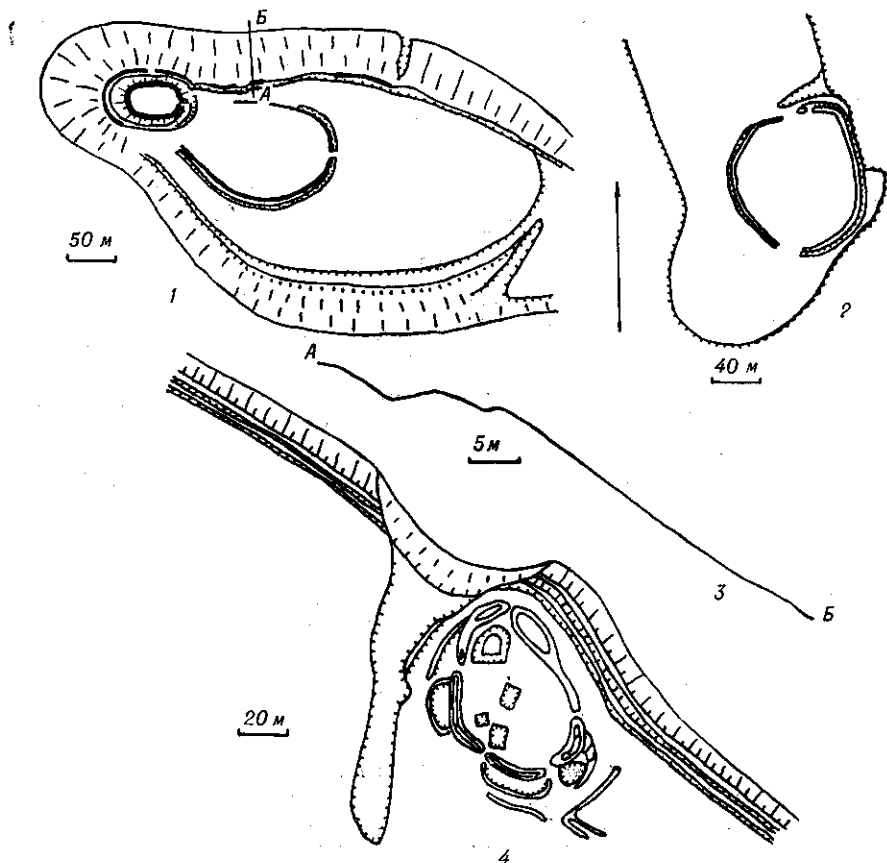

Рис. 4. Плани городищ (1, 2, 4) і профіль схилу (3): 1, 3 — Велика Бурімка (урочище Городок), 2 — Велика Бурімка (урочище Місто), 4 — Ляцівка.

ний по периметру валом і засаджений деревами. До 20-х років на ньому розташовувалися церква і кладовище. Це городище датували давньоруським часом¹⁰. У межах укріплення було закладено три шурфи в різних місцях, але крім керамічного матеріалу XVII—XVIII ст. та одного фрагмента верхньої частини горщика (можливо, ранньозалізного часу), інших матеріалів не виявлено. Під час обстеження городів навколо городища траплялася лише пізньосередньовічна кераміка.

На відсутність давньоруської кераміки звертав увагу і Ф. Б. Копилов, який провадив тут шурфування. Він також зазначав, що у валу укріплення не виявлено жодних дерев'яних конструкцій¹¹. Дослідник виключав цю пам'ятку із числа городищ Київської Русі.

Городище поблизу с. Ляцівка Чорнобаївського району розташоване на мисі між ярмом та урвищем корінного берега Сули за 400 м на південний схід від села. Овальний майданчик (60×45 м) задернований, оточений кільцевим валом з додатковими насипами, утвореними в результаті селітроваріння (рис. 4, 4). З обох боків від городища на схилах плато над заплавою Сули збереглися два ряди ескарпів.

На городищі в кількох шурфах виявлено чорну землю, перевідкладену при виробництві селітри. Ознак нормального заселення городища не має — на майданчику трапилися поодинокі дрібні уламки давньоруської кераміки.

Південніше городища до краю плато на відстані 375 м, а північніше — на 225 м спостерігається культурний шар селища загальною пло-

¹⁰ Там же.

¹¹ Копилов Ф. Б. Слов'янські городища сточища р. Сули // Рукопис канд. дис.— НА ІА АН УРСР.— 1948.— Ф. 12.— № 223.— С. 118, 119.

Таблиця. Хронологічне співвідношення кількості вінець горщиків з обстежених пунктів.

Пункт	К. X— XI ст.	XI ст.	К. XI ст.	XII— XIII ст.	Всього
<i>С. Лукім'я</i>					
Південна частина городища	—	6	2	8	16
<i>С. Тарасівка</i>					
Окольний град	5	12	21	43	81
Селище північніше городища	2	7	15	17	41
Селище південніше городища	—	8	2	5	15
<i>С. Чутівка</i>					
Селище	11	56	17	7	91
<i>С. Велика Бурімка</i>					
Окольний град	—	2	2	11	15
<i>С. Ляцівка</i>					
Південне селище	8	25	11	13	57
Північне селище	4	4	3	5	16
<i>С. Кадцинци</i>					
Селище	2	4	—	7	13

щею 700×200-225 м з численними уламками кераміки XI—XIII ст. (рис. 3, 5, 6, 27—29, 44, 45).

Під час обстеження мисового городища, яке віддалене на 3 км на північ від *с. Кліщенці* (Кизивер), на селищі північніше укріплення зібрано підйомний матеріал XI—XIII ст. (рис. 3, 13, 32, 33, 46, 47).

Як уже зазначалося на всіх обстежених пунктах було зібрано підйомний матеріал, а де він був відсутній закладалися шурфи. Зібрані вінця горщиків дозволяють визначити хронологію пам'яток. Керамічний матеріал датовано кінцем X—XIII ст. Більш ранніх матеріалів не виявлено, крім одного ліпного вінця горщика скіфського часу (?) на посаді в Тарасівці. Вінець кінця X—початку XI ст. на городищах Лукім'я та Велика Бурімка не виявлено, очевидно, тому, що культурний шар Лукімського городища дуже зруйнований у пізньосередньовічний час. Єдиний шурф на території окольного граду Великої Бурімки не може дати цілісної картини життя в ньому.

Всі городища нижньої течії Сули існували у XI—XIII ст. На відміну від укріплених частин городища в межах селища кераміка XI ст. зустрічається значно частіше, ніж пізніші матеріали (табл.). Найбільше кераміки XI ст. виявлено на території селищ Чутівки (понад 90%) і Ляцівки (близько 68%). Поблизу городища Кизивер кераміки XII—XIII ст. було майже 54%. Матеріали XI ст. з окольного граду городища в Тарасівці становили 47%, на той час як селищ — 62%. Однак вінець кінця X—початку XI ст., на посаді знайдено більше (5 проти 2).

Доповнює картину керамічний матеріал з розвідувальних розкопок 1959—1960 рр. городища поблизу хутора Кизивер, також датований кінцем X—XIII ст. (рис. 3, 10—12, 30, 31, 48).

Серед підйомного матеріалу виявлено також стінки амфор на посаді в Тарасівці та на селищі хутора Кизивер. На тарасівському посаді знайдено уламок скляного браслета, точильного бруска, багато оброблених кісток, металевих виробів, в межах селища — шматок шиферу, а на селищі хутора Кизивер — уламки леза залізної сокири та шиферного прясла.

Археологічні матеріали дають підставу для висновку, про те, що всі ці населені пункти існували вже в XI ст., на деяких з них у XII—XIII ст. життя стає менш інтенсивним (Чутівка, Ляцівка), а на інших навпаки пожвавлюється (Тарасівка, Велика Бурімка, Кизивер).

Аналогічні археологічні матеріали виявлено і на пунктах, де проводилися розкопки. Важливі відомості про час спорудження укріплень дають матеріали оборонних валів городищ. Найкраще вони вивчені в результаті розкопок літописного Воїня та городища неподалік хутора Кизивер, де у валах було знайдено городні та кліті. Автор досліджень

М. П. Кучера розрізняє два будівельних періоди у спорудженні дерев'яних конструкцій валів: кінець X—початок XI ст. і XII ст. Так у Воїні в заповненні клітей валу першого будівельного періоду, що використовувалися для господарських цілей, знайдено 3 візантійські монети — кінця X—XI ст. та початку XI ст.¹² На долівці клітей городища Кизивер виявлено кераміку кінця X—XI ст., а у валі, що їх перекриває, крім аналогічної кераміки зустрічаються вже вінця XII—XIII ст.¹³ Виникнення цих двох городищ датовано кінцем X ст.

Археологічні дані цілком узгоджуються з літописним повідомленням 988 р. про побудову укріплень за часів київського князя Володимира Святославича для захисту кордонів давньоруської держави від печенігів. Укріплення державних кордонів супроводжувалося освоєнням нових територій, тому тут поблизу кожної фортеці виникають неукріплені поселення, мешканці яких займалися різноманітною господарською діяльністю. Посульські городища об'єднує кільцева система валів, що оточують більш-менш округлий майдан, великі за площею селища. Кільцева система валів городищ дала привід деяким дослідникам визначити заснування їх дитинців не раніше кінця XI ст.¹⁴ Проте, як відзначає М. П. Кучера, на території Переяславщини округлі городища виникають на початку давньоруського будівництва¹⁵, бо така форма була більш економічною, потребувала менших витрат сил і коштів на будівництво. Появу овальних за формою городищ з кільцевими валами на території Київської Русі слід пов'язувати з колонізацією феодалною державою нових земель і масовим будівництвом укріплених населених пунктів наприкінці X ст. Тим більше, що в Давньоруській державі існували фахівці-фортифікатори, які входили до складу княжої адміністрації і безпосередньо керували оборонним будівництвом. Посульська оборонна лінія — найпотужніша серед укріплень Середнього Подніпров'я. Для її створення було використано високий корінний берег ріки, доповнений суцільним Зміївним валом. Цим пояснюється той факт, що городища як опорні пункти в оборонній лінії, обносилися валами не лише з напільного боку, а по всьому периметру майданчика. Майже всі вони мають правильну геометричну форму, незалежно від конфігурації місцевості.

Про велике значення Посульських городищ у системі оборони кордонів Київської Русі свідчить той факт, що 7 з 11 укріплень згадуються у літопису: Лубно, Снепород, Лукомль, Горошин, Римів, Желні та Воїнь.

У результаті роботи експедиції уточнено плани шести городищ, одержані археологічні матеріали з них. Виявлено, що в с. Велика Бурімка розташоване лише одне давньоруське городище, яке складається з двох укріплених частин, друге укріплення в цьому селі датується пізньосередньовічним часом, хоча у літературі утвердилася думка про існування тут трьох городищ XI—XIII ст.¹⁶ Це дало змогу уточнити кількість городищ, що входили до системи оборонної лінії нижньої течії Сули, будівництво якої розпочалося наприкінці X ст.

И. С. Витрик

ГОРОДИЩА В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ р. СУЛЫ

Экспедицией ИА АН УССР в 1979, 1985—1987 гг. изучалась оборонительная линия, расположенная на правом берегу р. Сулы — от ее устья до г. Лубны, — в составе которой находились, по литературным данным, 13 древнерусских городищ. В ходе ра-

¹² Довженко В. Я., Гончаров В. К., Юра Р. О. Вказ. праця.— С. 40, 46, 52.

¹³ Кучера М. П. Вказ. праця.— С. 115.

¹⁴ Раппопорт П. А. Вказ. соч.— С. 186; Моргунов Ю. Ю. Круглые городища ...— С. 118.

¹⁵ Кучера М. П. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини // Археологія.— 1978.— Вип. 25.— С. 28, 29.

¹⁶ Кучера М. П., Сухобоків О. В., Беляєва С. А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археол. карта).— К., 1984.— С. 137, 138.

бот были уточнены планы 6 укрепленных пунктов и собраны археологические материалы конца X—XIII вв. Установлено, что в черте линии расположено 11 древнерусских городищ (одно укрепление в Великой Буромке оказалось позднесредневековым, а два других в этом же селе — дегинец и окольный град одного городища), возникновение которых, как населенных пунктов, относится к концу X — началу XI вв.

I. S. Vitrik

SITES OF ANCIENT TOWN IN THE LOWER REACHES OF THE SULA RIVER

Expeditions of the Institute of Archaeology of the Ukr. SSR Academy of Sciences (1979, 1985-1987) studied the defense line on the Sula right bank (from its mouth to the town of Lubny). That line, according to data from literature, included 13 Old Rus sites of ancient towns. Plans of 6 fortified settlements were specified and archaeological materials belonging to the end of the 10-13th cent. were collected in the course of those works. It has been established that there are 11 Old Rus sites on this line (one fortification in Velikaya Burovka proved to be Late Medieval and two other ones in the same village — detinets and site outskirts) appeared as settlements in the late 10th-early 11th centuries.

Одержано 10.10.88

МАГАЗИН «АКАДЕМКНИГА» ПРОПОНУЄ:

ЭНЕОЛИТ СССР // Археология СССР (ред. Массон В. М., Мерперт Н. Я.).— М.: Наука, 1982.— 360 с.— 135 экз.— 4 руб.

ПАЛЕОЛИТ СССР // Археология СССР (ред. Борисковский П. И.).— М.: Наука, 1984.— 384 с.— 160 экз.— 4 р. 60 к.

АНТИЧНЫЕ ГОСУДАРСТВА СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ // Археология СССР (ред. Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т., Долгоруков В. С.).— М.: Наука, 1984.— 392 с.— 35 экз.— 5 р. 80 к.

ДРЕВНЕЙШИЕ ГОСУДАРСТВА КAVКАЗА И СРЕДНЕЙ АЗИИ // Археология СССР (Ред. Кошеленко Г. А.).— М.: Наука, 1985.— 496 с.— 5 р. 70 к.

ЭПОХА БРОНЗЫ ЛЕСНОЙ ПОЛОСЫ СССР // Археология СССР (ред. Бадер О. Н.), Крайнов Д. А., Косарев М. Ф.)— М.: Наука, 1987.— 472 с.— 50 экз.— 5 р. 40 к.

ФИННО-УГРЫ И БАЛТЫ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ // Археология СССР.— (ред. Седов В. В.).— М.: Наука, 1987.— 512 с.— 230 экз.— 5 р. 50 к.

СТЕПИ ЕВРАЗИЙСКОЙ ЧАСТИ СССР В СКИФО-САРМАТСКОЕ ВРЕМЯ // Археология СССР (ред. Мелюкова А. И.).— М.: Наука, 1989.— 464 с.— 100 экз.— 5 р. 40 к.

Звертатись за адресою: 252030 м. Київ, вул. Леніна, 42 магазин «Академкнига» тел. 224-51-42

Іногороднім література надсилається поштою накладною платою